

Tamási Orosz János

„...ha átsiet valahol, azért nem szűnik meg...”

Ez is egy álláspont Rejtő Jenőről, és az enyém

A kezdő mondatok mestere. Befejezett életmű lévén most hozzá kellene illeszteni a mondathoz a „volt” szócskát, na de hát miért tegyünk múlt időbe valami olyasmit, ami örök, ami örökké velünk marad; bárha ennek irányában erős és megalapozott kételyek merülnek fel, lényegében már a teremtés kezdete óta. Miként az arról szóló könyv bizonyítja; mert sokan remélték, hosszú évezredek során, hogy ez lesz majd a gomb, melyhez a megfelelő élet kabátját varrjuk hozzá; ám az élet, mint tudjuk, olyan, mint a nyári ruha mellénye: rövid és céltalan. Miért kellene hát ahhoz kabát? Különösen helytálló felvetés ez akkor, ha az élet körülményei annyira sem becsülik az ember életét, mint egy törött kabátgombot; s a mindennapi túlélés tételei között elhanyagolhatatlan summa az a tíz frank, amit a kapitány viharkabátjájért kapunk. Vagy az a fél briós és a kávé, amit kézirat-lappal fizetünk ki, s ez, persze, nem igaz, de annyira jellemző a kor viszonyaira, hogy miért ne tekintsük – készpénz híján – legalább a legendákat készpénznek? S a szóban forgó kéziratot szépirodalmunk elengedhetetlen, szerves részének?

Ha már a legendák igaz része, amúgy, annyira szegyenletes és vállalhatatlan, hogy hajlamosak s hajlandóak vagyunk elfelejteni, meg sem történné tenni mindaddig, míg újra meg nem történnék. De még csak déjã vu sincs senkiben, honnan is lenne. „Mélységes mély a múltnak kútja.” Képtelenség lenne itt emlékezni mindenre, mit rejt ő. Ezért hát „ne mondjuk inkább feneketlennek”?

Rejtő Jenőről szólnék én, s lám, máris elszaladtam, bár nem egészen akaratlanul, de talán korántsem mesterkélten, Thomas Mannig. Ösztönös út ez amúgy, nem járatlan ösvény, bár van, hogy csupán remélni merem: sokan vagyunk úgy ezzel, miként Esterházy Péter, aki metaforikus értékkel bíróan rögzítette: „nekem az ikercsillagom Rejtő Jenő és Thomas Mann volt, egyformán szerettem őket”. Axióma ez, tétel s törvény, noha sokan épp itt jelölnék meg nevesítve akár azt a határvonalat, azt a cezúrát, mely – szerintük – élesen elválasztja a „magas” irodalmat és a ponyvát. (És megint mások beleértenék-beleértik mindhárom érintettet.) Én – nem gondolnám így. Bárha nem tagadom: irodalmi tárgyú csevegéseim során számtalanszor indult azzal a mondattal egy-egy hajnalig tartó szópárbaj, hogy „uram, a késemért jöttem”. A szópárbaj lényege az volt: ki tud újabb s újabb parafrázist kreálni erre az elképzelhetetlenül elsöprő regényfelütésre, melyhez hasonlót – ugye, tudjuk – legfeljebb ha focifutballcsatároknak címeznek, nem feltétlenül biztató hangnemben. És, tegyem hozzá, ugyanakkor a fent említett „Mélységes mély a múltnak kútja” mondat után nagyon-nagyon ritkán terelődött szavunk Thomas Mannra.

Holott az útjelzőt még Örkény is elhelyezte, hogyan is szólt? „A babiloni fogásgravitel után Jekoniás nemzé Saláthielt; Saláthiel nemzé Zorobábelt; / Zorobá-

bel nemzé Abiudot; Abiud nemzé Eliákimot; Eliákim nemzé Azort; / Azor nemzé Sákodot; Sákod nemzé Akimot; Akim nemzé Eliudot; Eliud nemzé Eleázárt; Eleázár nemzé Piszkos Fredet, a kapitányt, Piszkos Fred nemzé Matthánt; Matthán nemzé Jákobot; / Jákob nemzé Józsefet, és aztán nem volt több hiba.” (Örkény István: *Keresd a hibát!* c. egyperces novella). Igen, József felmenői közé tartozhatott Piszkos Fred is, hiszen mélységes mély a múltnak kútja, hangzik így Thomas Mann felütése, a *József és testvérei* nyitómondata, s pár bekezdéssel később már egy ismerős alak körvonalait véljük felfedezni soraiban: „...a közösség csak nyugtalanságot jelentett s jóformán semmi mást, a lélek nyugtalanságát, mely a test nyughatatlanságában nyilvánult meg, aminek azonban kevés köze volt a közönséges vándorhajlamhoz és kalandos kóborlóvágyhoz, inkább egyetlen ember hajszoltsága és megszállottsága volt, kinek vérében derengve-csírázva készülődtek a sorsfordulatok, amelyeknek nyomasztó jelentőségével békétlenségének kínja mintegy titkosan megfelelő viszonyban állt.” A magam részéről roppant könnyen el tudom képzelni, magam elé látni Örkényt, aki, beleolvasván sokadszor is a kötetbe, felismerni véli a főszereplő leírásában egy újabb „egypercesének” alanyát, témáját, s azonmód az írógép mögé ül, arcán az irónia mindig derűs mosolyával. Az ismerős alak pedig természetesen Rejtő Jenő, aki, mi is tudjuk, találkozott Thomas Mann-nal, s e ponttól kezdve látnunk kell a világos összefüggést. „Ez az ember él. Nemcsak a szónak abban a pusztán vegytani összefüggéseket jelentő, gépies értelmében, amelyet talán a »létezés« szóval jelölhetünk meg a legtalálóbban; ez a rab még él, külsején a lélek jelképeinek kifejezésével, ahogy az élet összetett fogalma, érzés, tudat, test és becsvágy együttesen jelent csak valamit.”

Ez az ember él. Nevezék bár Reichnek, Laverinek, Piszkos Frednek, Fülüg Jimmynek, Rézgrófnak, Kvasztics Fedornak vagy épp Henry Fécampnak, kit az iménti mondatokkal idéztünk magunk elé – ez az ember tehát él. (Noha becsúszott talán épp Kvasztics által egy súlyos gikszer – aki talán joggal vallja, hogy aki ma kivesz egy emberből egy golyót, az ne keressen összefüggést a másnap megjelenő hírlapok rendőri beszámolóival. Ám mi a helyzet fordított esetben? Amikor a hírlapban megjelenő zugfirkász-írás következménye a fagyhalál?...). Még ha az eredmény felületes is. Mert Fécamp – él. Rejtő – él. És, ne feledjem, a Csontbrigád – ártatlan.

Előzmény és következmény ez a kötet. A *Csontbrigád*. Sokan írtak erről, rögzítették, immár klasszikusaink közé emelték, a minap vettem meg; ki tudja, hány példányban hever már el otthonaim polcain; de megvettem múlt évi kiadását, a kiadó az Életreszóló olvasmányok címet viselő sorozatában kínálja, a – többek között – Shakespeare, Szerb Antal, Zola, Bulgakov és Móricz munkái között Rejtő Krúdyt követi és Thomas Mannt előzi, csak mondom, a dolog tehát kezd rendben lenni – noha még mindig ismétlődnek, meg-megújulnak a kérdőjelek s a viták: ponyva vagy nem ponyva? Semmiképp sem, vallom ezt Szentkuthy Miklóssal, aki rendíthetetlenül hirdette: „amit ő írt, az sem nem ponyva, az sem nem útszéli krimi, hanem igenis nagy művészet”, s épp az ilyen értékelés igaza felé vezetó útnak gondolom Nemeskürty István kicsit elhamarkodott következtetését: „Gyanítjuk, hogy Rejtő ponyvaírói munkássága is (részben) a belső emigráció egy fajtája. (...) viszont az is tagadhatatlan, hogy a remekbe sikerült részleteknek ez a tékozló kedvű megalkotója, ha akar, megírhatott volna egy végérvényesnek szánt munkát.” Nos, elhamarkodottnak neveztem e szavakat, mert ismernie kellett a *Csontbrigádot*, ha az utóbbi években, szűk évtizedben megjelent szépprózai

munkáit, sajátos útinaplóit még valóban nem olvashatta; de épp a „remekbe sikerült részekből” s a „belső emigrációból” felrajzolhatott volna önmaga előtt egy hiteles Rejtő-portrét, az íróét, aki talán valóban készült, élete kezdeti szakaszában bizonyosan, a magas, a klasszikus, a nemes irodalom művelésére, ám járható, követhető útra lelni korántsem volt egyszerű; mint ahogy amúgy sohasem könnyű. Erről általában kevés szó esik, az összefüggésekről, s túl sok most sem fog, de nem állom meg, hogy némiképp ne utaljak azon körülményekre, melyek talán éppen hogy valóban kiváráásra, hátrébb lépésre készítették a szépíró. Ám mindközben a szépirodalom erkölcsi magaslataira emelte – miként ezt Szentkuthy oly ragyogóan érzékelteti – az írásművészet szórakoztatóipari termékeit. Kacagtatott, nevettegetett, röhögtetett, s eközben – mintha csak mellékmondat lenne – a tömegember agyába véste: „A semmiből is hatalom lesz, ha valaki meggyőz egy tömegnyi keserű életű embert, hogy jogában áll jogtalanságot cselekedni.”

Amúgy nem mindennapi korszakot mondhat a tanulás éveinek. Az első világháború pusztító viharait követően a múlt nem igazán szépül meg; bebizonyosodik a korábbi évtizedek értékválsága, értékvákuuma; a szépirodalom klasszikus kereteiben ugyan maradandó a tér, de egy alkotó számára mindez olyan, mint múzeumban a tárlat; „...úgynevezett freskók. Ha ezek lehullanak és piszkosak lesznek, akkor bármelyik múzeum magas árat fizet értük.” (Nem árt fel-felfigyelnünk Rejtő hasonlatokba rejtett árulkodó filozófiájára – az apró mosolyon túl.) Szerzőnk becsavarogta Nyugat-Európát, alulnézetből ismerkedett össze a peremléttel, peremvidékekkel; s amit látott, érzékelt, az nem lehetett túl biztató. Megkezdődött a „jégkorszak” (vö. Adorno); az irodalom „jelenregényekben” kereste lehetőségeit, s nem volt ez másképp hazai kortársai között sem; noha abból s ebből is több klasszikust köszönhetünk, de azt, ami új volt, igazán új, mégis nehéz lett volna népszerűvé tennie. Bár azzá tette annyival legalább, hogy olykor, véletlenül tűnő merítésekkel, hasonlatossá tette hozzájuk – nehéz lenne ugyanis elhinnünk, hogy ezerarcú humorába valóban véletlenül keveredett például Rilke. Mert hogyan is ír ő a szegények haláláról? „Ők már akkor is boldogok, ha olyan halált találnak, amely illik rájuk. Az se baj, ha kicsit bő: még mindig belenőhet az ember. Csak akkor van baj, ha elől nem lehet begombolni vagy fojtogat.” S hogy jelenik meg ez Rejtőnél? „Rémes, hogy milyen szűk viselet más ember életét hordani.” Vagy ugyanaz, kevesebb humorral: „Valahogy nem fáj a halál. Akiknek nem fáj az élet, azok a halál gondolatát is könnyebben viselik el.” S még számos összevetést tehetnénk a világirodalom nem egy klasszikusával, beleértve kortársait is, akik között Rejtő ma már éppúgy klasszikus – ha ezt sokan nehezen is akarják, óhajtják tudomásul venni. Ennek miértjét készséggel elismerem, leírom: valóban hiányzik az összegző, nagy mű, avagy a cezúra tökéletes, korrekt – az elemző kritikának megfelelő – átlépése; de talán mégsem. Mert ha hiányzik is, legföljebb az irodalmat esztétizáló tudományosságoknak, akik – ha elég hosszú életűek – többször megtapasztalhatják értékelveik romba dőlését – elég ahhoz egy pakli kártya és egy azt jól keverő matróz. Utaltam már, megismételve Nemeskürtyt, a részletek káprázatos pompájára, idézhetném Szentkuthy méltatását Rejtő „tobzódó és szédítő plasztikus és színes bábjátékai”-ról, de ne veselkedjünk újra s újra ennek. Csak húzzuk alá: az írók, kezdve Karinthytól a műveire izgatottan felügyelő Babitsig, már rég és időben megadták neki a pályatársnak kijáró rang tiszteletét. S egy író maga

is érzi, hogy ez méltányosan jár neki, s persze érzi a kiteljesedés hiányát; talán ez tette zaklatottá magánéletét, s ez sodorta a nyugtatók világába; ám a túlterheltség még itt is parádés eredményeket hozott ki belőle.

S a rang, akár maga a mű, a Mű, kétségkívül a *Csontbrigád*, kezdetben legalábbis, mert a mai kor ifjú olvasója már újabb feltárt műveket is hozzámérhet ehhez; de már a *Csontbrigád* milyen jelentőssé vált, akár annyitól is, hogy minden értékelés zavartan hátrahőköl e könyv előtt. Az író megsejtett végzetét látják-érezkelik abban, s egy kor pusztulásba hanyatló züllését. Van ebben valami, ám tegyük hozzá: noha sok minden utal arra, hogy Rejtő nyitott szemmel s füllel járt-kelt a világban, pontosan látta – sok pályatársánál pontosabban – az eljövendőt, ám ez benne volt abban a két évtizedben, amíg íróként figyelte az életet. Látta, mi készül, tudta, mi ismétlődik meg újra, a városában, Budapesten, ahol „annyi zseniális művész, zenész, író, tudós, filmes stb. született itt vagy találta itt magát, amennyi évszázadok alatt szokott egy városba születni, vagy valahogy odakeveredni. Ezt tudjuk. De az ilyen fénylő névsorok mögött mindig ott nyüzsög egy nagyszerű polgárság és egy átlagon felüli csőcselék.” (Kemény István). Tudta, s talán a műre készülődve megírta a Művet, kis mondatokba, rövid bekezdésekbe rejtve, huszonvalahány könyvben, színpadi műben, részben fiktív utazások történeteiben. Talán, ha ott ragad a túlélők között, elvégzi, a megfelelési kényszerpályára sodródva, a feladatot, megírja penzumként a saját magára szabott *Vergilius halálát* (Hermann Broch előtt vagy után – hisz érezhetjük, elfojtván is, vagy tetten érhetjük újabban megismert prózáiban a mondatok fékevesztett, szabad áramlásának szándékát s képességét), avagy, ez tűnik valószínűbbnek, összefésüli vad prózapannóiból a mi Cendrarsunkat (*A villámsújtotta embert*; hadd ne idézzem itt mentótanúmként nevezettől a *Cigány rapszodiák* ívét, ritmusát), de akkor úgy jár, mint minden nagy mű a korábbi évszázadokból – elsiet mellettük, halála felé loholva, az emberiség.

Valahogy úgy kell elképzelni Rejtő életművét, mint egy lakatlan szigetre vetődött embert – aki az olvasó. A kor. A történelmet létrehozó ember. S aki azt látja, hogy ezernyi palackot sodornak felé a hullámok, valamennyiben üzenet rejlik, látjuk az alkotás díszletei között rendíthetetlenül kalapáló Raduczint, halljuk Grison szavait: „minden pillanatban az örültek, a fegyencek vagy a földönfutók sorsára ítélfeltem”, Laméterrel egyetértve nézzük, ahogyan megvetően beszél a „fehégalléros” Van der Ruffushoz: „Ön a jóságos, bőkezű urat játszotta, egyik kezével nyájasan viselkedett, és közben a másikkal vállrőzsákat tépett le orvul, embereket a halálba csalt, ártatlan bennszülötteket százezerszámra a romlásba döntött.” De milyen beszédes üzenetet közvetít nekünk a Gorcsev álmában megszólaló Wendriner úr, aki import útján került a Szaharába, oroszlánként a schönbrunni állatkertben született, és szívdobogást kapott, ha a díszpáva rikoltzott. És monológja végén a Wiener Journalba temetkezett... És jönnek a palackok. Mennyi üzenet.

Valamennyi, mint a legnagyobb alkotások, a lelkiismeretet, vagy annak hiányát kéri számon. Mert Rejtő így rangsorol. Nem a büszkeség, nem a méltóság, nem az elszántság, nem is feltétlenül az abszolút igazság, hanem mind között a lelkiismeret a legfontosabb. Tedd meg, amit megtehetsz, s mindig egy kicsit többet, embertársadért. S tudd a jó választ, feltétlen tudd, amikor elhangzik a kérdés a *Csontbrigád* felé: „– Szabadság! Akarjátok?!” S mi is volt ott a felelet, akkor, a kor válasza?

„Az Örvezető, Akinek Szíja Van, elgondolkozva felelt: – Inkább a táskát.

Fécamp lecsapott a sziklára, és szerette volna tán, ha a Föld úgy széthasad a csákányfej alatt, hogy kétfelé esik az úrben, mint egy rohadt dió...”

Nagyregény kell? Miért is? Minden nagyregény üzenetét, katarziszt egyetlen bekezdés, egyetlen mondat rejti, foglalja magában. Sohasem először és sohasem utoljára. Miért lenne másképpen?

„Mélységes mély a múltnak kútja. Ne mondjuk inkább feneketlennek?” Így kezdte, emlékszünk még, Thomas Mann a *József és testvéreit*, majd másfél ezer oldalon elmesél valamit, hogy az utolsó mondatokban papírra vesse az ideát: „Mert nevetséges az, aki jog és józan ész ellenére csak azért él hatalmával, mert az az övé. És ha talán ma még nem is nevetséges, a jövőben az lesz, mi pedig a jövővel tartunk.” Ám majd befejezi egy „csípjetelek meg” mondattal: „És így végződik a szép történet és istenkitalálás Józsefről és testvéiről.” A mű, Thomas Manné, 1943-ban jelent meg, pár hónappal Rejtő Jenő fagyhalálát követően. Ám szóljon mégis ő, most, az utolsó szó jogán, a *Csontbrigád* zárszavával: „A történetben most mindenkiről elmúlt a szenvedés, azonban A Térben vándorló fény, ha átsiet valahol, azért nem szűnik meg. Emlékeznek rá, félnek tőle, és tudják, hogy mindig áthalad, de örökké visszatér. A titok itt van előttünk, és a forró évszak villamos feszültsége percenként rajzolja fenyegető grafikonjait a Szudán fölötti sötétre. És senki sem érti. De aki látja, hogy az ég, mintha maga is imádkozna, ájtatosan leborul a sivatag szegélyén, az hisz és remél, és alázattal várja az ítéletét.”

...a legjobban az szokott idegesíteni, amikor azt mondják az ellendrukerek: a *Csontbrigádnak* happy a vége. Fel kellene nőni, Uraim és Hölgyeim, meg kellene komolyodni. Látni, hogy a sorok közötti tér sohasem üres; s hogy a szóközök csakúgy benne foglaltnak a leütések számában. Azokért is fizetni kell. Most, a végszó végszavában magam egy huszáros témaváltással arról beszélnék még kicsit: mit is tehetnénk újra s újra Rejtő Jenőért? Fel kellene fedoznunk őt végre. Ennek ezernyi módja van, túl az életmű – amúgy dicséretes – egyre gazdagabb, bővülőbb feltárásán. Tartsak ötletbörzét? Piszkos Fred a miénk – ahogyan Prágáé Svejek. De, ha úgy tartja kedvem, vehetnék a pesti utcákat járva Piszkos Fred-pólót, vagy sétahajózhatnék a nyári szezomban a Margit-szigetig a Na mi újság, Wagner úron? Betérhetnék-e csöndes estéken egy olyan romkocsmába, ahol valódira hamisított Privát Elek-féle birkát ehetnék? De csak kissé meglódukt fantáziával el tudok képzelni egy olyan fesztivált is a Szigeten, ahová a Nagy Főnök szemetesládájában vehetnék belépőt, felár ellenében magától Morbitzertől, s ahol programok sokasága várná a Rejtő-fanokat. A vörösbor-utca fénypontja Sirone kapitány monológja lenne a vörösbor dicséretéről, annak történelmi összefüggéseiről, azután jöhet a borkóstolás, Nagy Levin konyhafőnök ételkínálata mellé. De nem folytatom, ez már egy másik történet amúgy is, de azért – bevallom – értetlenül figyelem, ahogyan elherdáljuk ezt a kincset, miközben Prága képes volt s maradt egyszerre Kafka és Svejek városa lenni, Bécsben és Berlinben látványossággá nőtt Max Raabe produkciója; s még hozhatnánk példákat, de maradjunk az utóbbinál: Raabe dalai pontos és korhű megidézések; mindazt megmutatják, amivel mi mindmáig adóσαι vagyunk a húszas-harmincas évek Budapestjének, benne Rejtő Jenőnek.

Esteledik. Ideje lenne újra belemerülnünk a Tűznézésbe.